

Владимир Цветковић*

*Извори за изучавање раних екуменских погледа
Амфилохија Радовића: Јустин Поповић***

Почивши митрополит црногорско-приморски Амфилохије Радовић (1938-2020) је свакако изузетна појава у историји Српске православне цркве, како по свом књижевном опусу,¹ тако и по својој 35 година дугој архипастирској служби. У погледу екуменског деловања постоје супротстављени ставови о његовом ангажману. Са једне стране, иако су му се признавале неке заслуге за улогу коју је имао у православно-католичком дијалогу 2003. године, Радовић је сматран "анти-западњаком" и "српским националистом", што је по аутоматизму значило и анти-екуменистом.² Са друге стране, Радовић је оптуживан од неких црквених фракција у Србији, не само да је екумениста, већ да и је и филопаписта, те да заједно са својом колегом са студија у Риму, садашњим Патријархом цариградским Вартоломејом, ради на разбијању православне саборности, и потчињавању православне цркве римском епископу.³ Овај рад стога има за циљ да испита екуменско становиште Амфилохија Радовића, ограничавајући се на период од његових постдипломских студија у Риму 1964. године, па до боравка на Светој Гори 1974. године. То је свакако формативни период за младог богослова, када он под духовним старатељством свог духовног оца Јустина Поповића и развија стој став према екуменизму. Пошто је мало његових објављених радова из тог периода,

* Институт за филозофију и друштвену теорију, Универзитет у Београду, Србија (vladimir.cvetkovic@instifdt.bg.ac.rs)

** Ова студија је реализована уз подршку Министарства просвете, науке и технолошког развоја, према Уговору о реализацији и финансирању научноистраживачког рада.

¹ Издавачка кућа Митрополије црногорско приморске Светогора је 2019. године објавила *Сабрана дела* Амфилохија Радовића у 36 књига.

² Buchenau, "From Hot War to Cold Integration?", 65-66.

³ Петровић, „На кога од српских теолога је мислио старац Пајсије”.

главни фокус ће бити на његовој преписци са Јустином Поповићем, која је објављена у другој свесци 23. тома Поповићевих *Сабраних дела*. Затим ће у центру наше пажње бити издавање књиге *Православна Црква и екуменизам* Јустина Поповића у Солуну 1974. године на грчком и на српском језику коју као преводилац и уредник потписује Амфилохије Радовић, уз Атанасија Јевтића. На крају ће бити протумачен Радовићев рад из 1972. године „Међуправославни богословски симпозијум, Солун, од 12-16. септембра 1972. Његов ток уз кратка размишљања“,⁴ у коме он поред детаљног извештаја са солунске конференције износи по први пут и своје виђење екуменизма.

Преписка између Амфилохија (Риста) Радовића и Јустина Поповића

Ристо (касније монашко име Амфилохије) Радовић постао је духовно чедо Јустина Поповића још као ученик Богословије у Раковици крајем 1950-их године. После завршетка богословије Радовић уписује студије теологије на Богословском факултету СПЦ и класичне филологије на Филозофском факултету Универзитета у Београду. После дипломирања на Богословском факултету 1962. године, са благословом свог духовног оца, Радовић је похађао постдипломске студије прво у Берну, а затим и у Риму. Старокатолички богословски факултет у Берну је свакако средина у којој је Ристо Радовић могао да стекне добар увид како сарадња међу црквама, посебно између православних и швајцарских старокалаендараца, који су се током 1870-их одвојили од Рима због одлука Првог ватиканског концила, функционисала на заједничком фронту отпора папском прозелитизму. Радовић прелази 1964. године у Рим где на Понтификалном оријенталном институту наставља своје последипломске студије. У то време у Ватикану траје Први ватикански концил, који у средиште свог интересовања има и преобликовања односа Римске цркве са остатком хришћанске васељене. Папска енциклика *Unitatis Redintegratio* издата 21. новембра 1964. године, и започиње речима да је обнављање хришћанског јединства један од циљева Другог ватиканског концила.⁵

Сам Радовићев боравак у Риму у време једног тако великог догађаја сигурно усмерава његов фокус на питања екуменизма и екуменске сарадње међу црквама, посебно што су очекивања од овог концила била велика и по том питању. Радовић се за савет по неколико питања обраћа свом духовном

⁴ Радовић, „Међуправославни богословски симпозијум“.

⁵ *Unitatis Redintegratio*: „The restoration of unity among all Christians is one of the principal concerns of the Second Vatican Council. Christ the Lord founded one Church and one Church only.“

оцу Јустину Поповићу писаним путем. Оригинално писмо послато Поповићу није објављено, али је зато објављен Јустинов одговор Ристу Радовићу од 25. децембра 1964. године, прво насловљен као „Писмо будућем монаху о омилитвљењу ума“ без јасног указивања на реципијента овог писма,⁶ а затим прештампан и у поглављу Писма Амфилохију у књизи *Писма II*, која представља 2. свеску 23. тома Јустинових *Сабраних дела*.⁷

Радовић у свом писму прво обавештава оца Јустина о својој одлуци да прими монашки чин, док у другом делу свог писма, после упознавања Јустина са својом одлуком да се замонаши, Радовић поставља два питања. Прво питање је о ставу који би православни хришћани требало да имају према неправославном свету, и друго о сазивању свеправославног или васељенског сабора Православне цркве, односно мишљењу српских богослова о томе.

Ова два питања, питање свеправославног или Васељенског сабора и питање односа православних према неправославним хришћанима, иако на први поглед немају додирних тачака, овде су дубоко испреплетани. Још од Родоских свеправославних конференција одржаваних крајем 1950-их и почетком 1960-их, питање одржавања Свеправославног сабора је тесно било повезано са тражењем одговора како православна црква треба да се односи према неправославним хришћанима и према хришћанском јединству. Римокатоличка црква, је између осталог, и сазвала Други ватикански концил да одговори на ово питање, само из своје перспективе. На питање односа православних према неправославнима, Јустин одговара:

Став према ванправославном хришћанском свету. Најпре: утврдити себе умом и срцем и животом у Православљу: у његовим светим тајнама и светим врлинама; на тај начин осаборити себе, свој ум, своје срце, свој живот; живети стално, 'са свима светима', јер се само тако могу познати богочовечанске дубине и висине и ширине свега Христовога: живети 'са свима светима' = мислити 'са свима светима' = осећати 'са свима светима' = молити се 'са свима светима' = љубити 'са свима светима'. Једино се на тај начин осигурава свето и Непогрешиво мерило Истине = Цркве Христове, која је увек Ипостасна Истина Богочовека Христа, не икога другога или ичега другога: 'пуноћа Онога који све испуњава у свему'.⁸

⁶ Поповић, „Писмо будућем монаху о омилитвљењу ума“. Прештампано као „Писмо будућем монаху о омилитвљењу ума и Свеправославном сабору“, у: Атанасије Јевтић (прир.), *Човек Богочовека Христа – Саборник – ἀφιέρωμα – festschrift – homage*, Београд: Благовести, 2004, 46-51.

⁷ Поповић, *Писма II*, писмо број 42.

⁸ Поповић, „Писмо будућем монаху о омилитвљењу ума“, 300.

Овде Јустин преокреће перспективу гледања, те однос православних према неправославнима гради на основу искуства светости.⁹ Тако светиљство односно светост постаје главни критеријум кроз који се приступа другом. Та „изврнута“ перспектива, која за разлику од директне перспективе и усмерености на себе и остале, јесте поглед на себе и друге кроз заједницу „свих светих“ која постоји у есхатолошком смислу. На тај начин се човек, према Јустину, „саборњује“, односно прикључује „сабору светих“, а тиме и открива бесконачне дубине и висине Богочовечанског организма. Прижељкивана и очекивана бесконачна и надвремена заједница са Христом и свим светима, тиме постаје мера сваке коначне и временске заједнице овде на земљи, а уједињење са Христом и свим светима постаје крајњи циљ којем свако привремено и ограничено уједињење треба да тежи. Тиме Јустин ставља до знања да ништа привремено и ововремено не може да служи као основа уједињења. Јустин то изражава на крају писма следећим речима:

’Екуменизми’ су у моди.¹⁰ Но при томе се, изгледа ми, превиђа оно најбитније: Екуменизам Богочовечанске Истине је срце Богочовечанског = Православног екуменизма, који је увек Ипостас Богочовека Христа, у њеној козмичкој, и свекозмичкој, и надкозмичкој, и свеукупној целостности, и у земаљској историјској конкретности. Никада човек, нити ишта човечије, не може бити ни мерило, ни символ, ни конкретум екуменизма. Никада човек, ма који човек, већ увек и само Богочовек. Сва је трагедија Запада што је кроз своје сваковрсне хоминизме и хуманизме одбацио Христово Богочовештво.¹¹

Према томе, Богочовек Христ је тај стожер на којем се треба градити свако уједињење, било оно сагледано: а) у земаљској историјској конкретности, као уједињење хришћана или шире уједињење људи, б) у космичкој перспективи, као уједињење целокупне твари, в) у свекозмичкој перспективи, као уједињење тварног и духовног, односно анђеоског света, и г) наткосмичкој, и свеукупној целостности, као уједињење створене и нестворене

⁹ Овде донекле пратим аргументацију изнету у: Цветковић, *Јустин Поповић*, 306-313.

¹⁰ Ова констатација Јустина да су „екуменизми у моди“ превенствено се може односити на чињеницу да од Конференције Централног комитета ССЦ на Родосу 1959. године постоји тенденција међу помесним Православним црквама да се прикључе ССЦ, као и посвећеност Римокатоличке цркве екуменском дијалогу изражена у документу *Unitatis Redintegratio* из 1964. године. СПЦ је постала пуноправни члан ССЦ на конференцији Централног комитета ССЦ 1965. године у Енугу (Нигерија), када је патријарх српски Герман изабран за једног од копредседника ССЦ.

¹¹ Поповић, „Писмо будућем монаху о омололтвенењу ума“, 301.

природе, Бога и свега створеног, у Богочовечанској Ипостаси Христа. Ова ширина Јустиновог погледа на екуменизам заправо показује да човек, или хуманистичка идеја, била она изражена кроз уједињење у човеку (папи), народном идеалу или друштвеном благостању, не може да гарантује ни уједињење човечанства, а камо ли неку ширу космичку или наткосмичку димензију.

Практичан метод, сматра Јустин, да се дође до осаборњавања је кроз утврђивање у Светим тајнама Православне цркве и Светим врлинама. Свете врлине су посебно значајне за Јустина јер на основу њих „човек долази и до правилног богопознања и до правилног човекопознања“.¹²

На питање о сазивању Свеправославног сабора, Јустин одговара да би такав Сабор морао да проистекне, „органиски и предањски, из Свеправославног предања Светих Апостола и Светих Отаца“. Према његовом мишљењу, захтеви за одржавање таквог сабора не израстају из православног предања, те не може бити говора о његовом сазивању.¹³

Ово кратко, али богословски доста садржајно писмо представља значајан рани документ Јустинових погледа на екуменизам, али и истовремено и поуку свом младом штићенику да је једина основа екуменског сабрања сам Христос. Јустин се овде не ограничава само на међусобно уједињење хришћана, већ укључује и уједињење све твари, затим уједињење са духовним, анђеоским светом, крунећи се у уједињењу целокупне творевине са Богом, што представља најбескрајнију димензију екуменизма. Један од закључака Јустиновог писма је да једино светост, односно искуство светости, обезбеђује ове саборне димензије екуменизма. То има и директне везе са Радовићевом одлуком да прими монашки постриг, јер као што Јустин прилази екуменизму из перспективе заједнице свих светих, тако прилази у Радовићу из те есхатолошке перспективе. Радовић је, према Јустину, одлуком да се замонаши сагледао себе из исте есхатолошке перспективе, која једино гарантује вечност и бесмртност, исто као што гарантује и истинско заједништво и екуменску саборност. Овде видимо да изостају Јустинове оштре критике екуменизма по којима ће касније постати познат, и да оно што млади Радовић од њега учи је један веома непристрасан, чак и благонаклон однос према екуменизму.

После завршетка магистарских студија у Риму, Радовић је уписао докторске студије на Богословском факултету Универзитета у Атини. Епископ Прокопије Кафалонијски је 1967. године замонашио Радовића, а монашко име Амфилохије је предложио Јустин Поповић, по Светом Амфилохију Ико-

¹² Поповић, *Догматика Православне Цркве*, том III, 577-634.

¹³ Поповић, „Писмо будућем монаху о омолоитвљењу ума“, 300.

нијском, светитељу из 4. века, чије је житије Јустин тада преводио за своја *Житија светих*. За монаха Амфилохија, монаштво је значило спуштање на нулту тачку егзистенције, одакле Бог покреће из небића у биће.¹⁴ Годину дана касније, односно 21. јула 1968. године, Амфилохије је рукоположен за јеромонаха.

Од Јустиновог писма Ристу Радовићу с краја 1964. године до два Јустинова писма јеромонаху Амфилохију од 8. августа и 19. новембра 1969. године прошло је нешто мање од пет година, које су испуњене покушајима приближавања Православне и Римокатоличке цркве, и учешћа Православне цркве у екуменским институцијама. Сусрет папе Павла VI и патријарха цариградског Атинагоре у Јерусалиму у лето 1964. године, као и усвајање документа *Unitatis Redintegratio* у којем је Римокатоличка црква потврдила посвећеност екуменском дијалогу десио се пре Јустиновог писма Ристу Радовићу из децембра 1964. У међувремену су скинуте обостране анатеме између две цркве 1965. године, СПЦ је исте године постала чланица Светског савета цркава, а патријарх српски Герман, један од копредседавајућег овог тела, и патријарх Атинагора и папа Павле VI су се 1967. године јавно обавезали на настављање дијалога између две цркве, познатог још и као „дијалог љубави“, односно „дијалог у истини“.

Као и у случају претходне преписке између Радовића и Јустина, само су Јустинови одговори на ова два писма објављени, без објављивања Радовићевих писама, али се јасно види из Јустиновог одговора да је у центру Радовићевог интересовања овај „дијалог љубави“ између католика и православца. За разлику од претходног писма које има неколико врло позитивних погледа на екуменизам у његовој космичкој, свекосмичкој и наткосмичкој димензији, ова два писма су веома критична према екуменском дијалогу замисљеном као „дијалог љубави“. Посебно треба истаћи три аргумента који чине оштрицу Јустинове критике.

Прво, Јустин полази од претпоставке, која по њему стоји у основи екуменизма, да „Црква није једна већ многе“.¹⁵ Иако би се ова теза могла бранити самом чињеницом да фактички постоји велики број организација које себе називају хришћанским црквама, и које желе да превазиђу одељеност у односу на остале цркве уједињењем у једну Цркву, Јустин то не признаје. Он не полази од тако виђене историјске стварности у којој међусобно одељене организације узете заједно потенцијално чине једну Цркву, већ од ставовишта да једност Цркве, као и њена саборност и апостолност извиру из

¹⁴ Јевтић, „Кад загрми Ђиров Ристо“.

¹⁵ Поповић, „Писмо 70 [Амфилохију Радовићу од 8. 8. 1969]“, 173.

једне Богочовечанске личности Исуса Христа.¹⁶ Доживљај личности Исуса Христа је истовремено и доживљај Цркве:

Све и сва човеково је и логосно и вечно и блажено у Ипостаси Бога Логоса, и Ипостаси Богочовека. Зато је Он и објавио ову свблагост: 'Ја сам Пут, и Истина, и Живот' (Јн. 14, 6). То тројство у Њему је једносушно. И то ми људи доживљујемо као личности – сутелесници Његовог Богочовечанског Тела = Цркве. И кроз то доживљујемо Цркву као једну и једину, као Богочовечански организам, коме је Глава Богочовек Христос, и Који се стога ни у ком случају не може делити. Јерес је, свејерес, тврдити да се Црква разделила. Тога никада није било, нити може бити. Отуда савремени екуменизам, овакав какав је, представља и логички и историјски абсурд.¹⁷

Према томе за Јустина, оне организације које су, заменивши Христа „лажним Христосима и лажним Месијама“, отпале од Цркве, не могу да се врате у Цркву кроз дијалог, већ једино кроз покајање пред Богочовеком који је Црква.¹⁸ Пошто за Јустина ове организације немају за циљ Царство Божије, већ царство земаљско, њихов екуменизам је политикантски, комунистичко-папистичког типа.

Друго, често се Јустинова критика папства, римокатолицизма или протестантизма узима као противљење екуменизму и критика екуменизма. Међутим, у овом писму Јустин јасно показује да апостолско-светоотачка саборност и слободно и спасоносно исповедање вере у Исуса Христа није само мерило за неправославне хришћане, већ и за Православну цркву:

Кроз екуменизам чисто световна, међународна атеистичко-комунистичка, хоминастичка и богоборна хуманистичка проблематика увукла се у Цркву, и овладала њоме. У комунистичким земљама Православним Црквама комунисти диктирају екуменистичку проблематику и решење њених проблеме. Нити трага од саборности апостолско-светоотачке, од слободе у изражавању и исповедању вере. То је: екуменизам = нихилизам јудинских Никодима, Алексеја, Германа... 'Родоси'? – Прокомунистичка схватања Православља и проблематике Цркве Православне. Под тиранијом руско-српског комунистичког нихили-

¹⁶ Поповић, „Писмо 70 [Амфилохију Радовићу]“, 173.

¹⁷ Поповић, „Писмо 71 [Амфилохију Радовићу од 19. 11. 1969]“, 176.

¹⁸ Поповић, „Писмо 70 [Амфилохију Радовићу]“, 173.

зма, и грчког слободарског протестантског рационализма, схоластицизма, анархизма, и атинског авантуризма. Ужурбаност откуда? Комунистичка тиранија и грчка мракоманија – 'ловити у мутној води'.¹⁹

Овде је Јустинова критика екуменизма заправо уперена против екуменске политике првојерарха Православних цркава, патријарха московског Алексија I и митрополита лењинградског Никодима из Руске цркве, иначе обојице агената совјетске тајне службе КГБ,²⁰ патријарха Германа из Српске цркве, патријарха цариградског Атинагоре из Васељенске патријаршије, агента америчке тајне службе ЦИА, архиепископа Јакова из Грчке архиепископије у Америци, као и неких архијереја у самој Грчкој. У једном ранијем писму Атанасију Јевтићу из 1966. године, Јустин назива ове руководиоце Православних цркава игнорантима, лакомисленим, јудински лакомисленим лакејима и самим Јудима, чиме донекле и прави градацију између њихових мотива бављења екуменском политиком.²¹ У истом писму Јевтићу, Јустин сматра свеправославне предаборске конференције одржане на Родосу 1963. и 1964. године, и у Београду 1966. године својеврсним „шамарањем распетог на крсту Господа“.²²

Треће, иако Јустин критикује ове свеправославне и екуменске скупове, он не жели да доведе у питање смисленост њиховог одржавања, већ да укаже на њихову бесмисленост уколико су на њима богословске теме замењене социјалним темама. То, према Јустину, као директну последицу има одсуство са тих скупова истакнутих православних светоотачких богослова дијаспоре, попут Георгија Флоровског, Павла Евдокимова, Џона Мајендорфа и Александра Шмемана, које Јустин посебно цени и које назива „апостолима Православља“.²³ То што су велики православни богослови на овим скуповима замењени првојерарсима и архијерејима као политичким фигурама, или православним теолозима ограничених интелектуалних могућности и богословске визије представља, према Јустину, издајство православља, јер води опадању богословске, а тиме и апостолско-светоотачке, свести код православних. Зато Јустин назива Православну цркву свог времена катакомбном, зато што су прави сведоци=марири и исповедници православља били

¹⁹ Поповић, „Писмо 70 [Амфилохију Радовићу]“, 173–174.

²⁰ Andrew & Mitrokhin, *The Sword and the Shield*, 486–487.

²¹ Поповић, „Писмо 91 [Атанасију Јевтићу од 2. 8. 1966]“, 185.

²² Поповић, „Писмо 91 [Атанасију Јевтићу од 2. 8. 1966]“, 185.

²³ Поповић, „Писмо 70 [Амфилохију Радовићу]“, 174; Поповић, „Писмо 91 [Атанасију Јевтићу од 2. 8. 1966]“, 185.

потиснути у други план, док су у први план избили архијереји политиканти. За Јустина је апостолско-светоотачко богословље било арена јединог и правог екуменског сусрета и мера заједнице са Богочовеком и свима светима.

Садржај ова два писма Амфилохију Радовићу из 1969. године представља критику како еклесијалног плуралитета, односно расцепканости Цркве у мноштво цркава, тако и критику екуменске политике неких православних првојерарха и архијереја. Јустин такође узказује на једну опасну појаву у екуменском дијалогу, а то је замена богословских питања социјалним питањима, што за последицу има одсуство великих православних богослова са екуменских скупова, као оних из америчке дијаспоре.

Још једно Јустиново писмо треба поменути. Ово писмо од 27. јануара 1971. године није упућено Радовићу већ СА Синоду као одговор на анонимну дописницу послату СА Синоду о Јустину. Иако писмо није послато Радовићу, не треба сумњати да је Радовић био упознат са Јустиновим ставовима. Јустин у овом писму прво критикује СА Сабор и Синод СПЦ због прикључење Светском савету цркава, а затим због толерисања неправославног деловања патријарха цариградског Атинагоре, и нереаговања на одлуку Московске патријаршије о међуопштењу са римокатолицима из 1969. године. Затим се у другом делу бави одговорношћу Синода и Сабора за настали раскол у СПЦ (тада актуелан у СПЦ у Северној Америци, а по свему судећи и у југословенској Републици Македонији). На крају, у трећем делу свог писма Јустин критикује полтронско држање Синода и Сабора СПЦ према комунистичкој власти у Југославији. Заједнички именитељ свих ових дешавања Јустин види у идолопоклонству. Тако се, сматра он, праве нови идоли којима се замењује Богочовек Христос и Његова Црква. Ти нови идоли пред којима су СА Синод и Сабор СПЦ поклекли, било пристанком или нечињењем су: Светски савет цркава, римски папизам, неопапизам патријарха цариградског Атинагоре и његов покушај да организацијом Свеправославног сабора озваничи међуопштење, односно обнављање евхаристијског јединства између православних и римокатолика, противно догматима и канонима Православне цркве, затим властољубље црквене хијерархије које је довело до раскола у СПЦ, и покоравање епископата комунистичким властима. Тиме се наводна брига самог епископата за Цркву, било кроз покушаје уједињавања са осталим неправославним црквама или разне компромисе по другим питањима, према Јустину претвара у идолопоклонство краткорочним циљевима и губитак Богочовечанске перспективе. Као и у свим ранијим иступима, лек, или све-лек који Јустин предлаже је повратак Богочовеку и Његовој Цркви и следовање Светим оцима на том путу.

Ова четири писма, од тога три Радовићу представљају Јустинове прве осврте на екуменизам, односно екуменске догађаје током 1960-их и раних 1970-их, али истовремено и смернице младом монаху Амфилохију како да се постави према овом еклисиолошком питању. Да интерес Радовића и Атанасија Јевтића, Радовићевог пријатеља из студентских дана, прво из Београда, а затим и из Атине, и уједно духовног чеда Јустина Поповића, није јењавао говори како даља преписка са Јустином, тако и издавање књиге Јустина Поповића *Православна Црква и екуменизам*. Издавање овог дела се може сматрати више издавачким подухватом Амфилохија Радовића и Атанасија Јевтића, него самог Јустина, на што упућују детаљи из Поповићеве преписке са Радовићем и Јевтићем од 1967. до 1973. године.

*Радовић као уредник књиге Православна Црква и екуменизам
Јустина Поповића*

Јустинова писма својим духовним синовима, пре свих Амфилохију Радовићу и Атанасију Јевтићу током њихових студија у Атини и Паризу, обједињена у две свеске 23. тома Јустинових *Сабраних дела* су добар информатор како је до настанка дела *Православна Црква и екуменизам* заправо дошло. Могло би се рећи да највећу заслугу за писање, а затим и објављивање овог дела има сам Радовић, чију молбу да се изјасни о екуменизму у једној обимнијој студији, Јустин није пренебрегао, као што је то чинио са ранијим молбама те врсте. Писању и објављивању књиге о екуменизму претходило је Јустиново писање чланка о Другом ватиканском концилу за издање на немачком језику.²⁴ Јустин је добио преко Јевтића, позив једног асистента Теолошког факултета у Атини (чије се име не наводи у писму), да приложи рад о Другом ватиканском концилу. У писму Јевтићу од 27. фебруара 1967. године, Јустин га обавештава да пристаје да напише рад, али истовремено изражава бојазан да ће његов радикализам одударати од свега у том зборнику.²⁵ Већ у писму Јевтићу од 16. марта 1967. године, Јустин саопштава да је написао чланак о Другом ватиканском концилу, и да ће му га послати у Атину чим се прекуца.²⁶ Уз рад на који Јустин реферише као „Размишљања о Другом ватиканском

²⁴ Овде пратим аргументацију претходно изнету у Цветковић, *Јустин Поповић*, 324-341.

²⁵ Поповић, „Писмо 98 [Атанасију Јевтићу од 27. 2. 1967]“, 201.

²⁶ Поповић, „Писмо 99 [Атанасију Јевтићу од 16. 3. 1967]“, 202.

концилу“ и који је преведен на немачки, у свом писму Јевтићу од 2. маја 1967. године, шаље исправке немачког превода.²⁷ Иако у писму Атанасију Јевтићу од 4. октобра 1967. године Јустин изражава нестрпљење да добије књигу на немачком о Другом ватиканском концилу,²⁸ у писму од 27. маја 1969. године Атанасије Јевтић обавештава Јустина да је немачка издавачка кућа „Хердер“, иначе издавач овог зборника, одбила да штампа његов прилог.²⁹ На основу исправки немачког језика из Јустиновог писма Атанасију Јевтићу из маја 1967. године може се претпоставити да се ради о чланку који је касније објављен на српском у *Американском Србобрану*, часопису српске дијаспоре у Питсбургу (САД), у мају 1969. године под насловом „О ‘непогрешивости’ европског човека“, а затим је ушао у Јустинову књигу *Православна Црква и екуменизам*.

Из преписке Амфилохија Радовића и Атанасије Јевтића са Јустином се може видети њихова жеља и намера да свог духовног оца обавештавају о догађајима на екуменским сусретима, као и да га упознају са одговорима православних богослова на те догађаје. Све ово донекле добија и Јустинов коментар. Дијалог између Православне и Римокатоличке цркве је крајем 1960-их био фокусиран на два питања, питање евхаристије и питање мешовитих бракова. Тако Атанасије Јевтић у свом писму из Атине од 29. фебруара 1969. године шаље мишљење неког оца Данила о „законитости“ мешовитих бракова, које Јустин коментарише одричући Римокатоличкој цркви од Првог ватиканског сабора и црквеност и апостолско прејемство.³⁰

У свом одговору на писмо Атанасија Јевтића од 8. августа 1968. године са Свете Горе, тј. из манастира Хиландара, и 15. августа исте године из Атине, у којима Атанасије преноси догађаје са Конференције ССЦ из јула 1968. године у Упсали, али доставља и реферат о екуменизму извесног протојереја Грабеа,³¹ Јустин коментарише одређена питања екуменизма.³² Међутим, можда је најважнији детаљ из тог писма Јустиново одбијање молбе светогорског

²⁷ Поповић, „Писмо 100 [Атанасију Јевтићу од 2. 5. 1967]“, 206.

²⁸ Поповић, „Писмо 103 [Атанасију Јевтићу од 4. 10. 1967]“, 217-218.

²⁹ Јевтић, „Писмо 184 [Јустину Поповићу од 23. 4. 1969]“, 353. Одговор на Јевтићево писмо је: Поповић, „Писмо 123 [Атанасију Јевтићу од 27. маја 1968]“, 258.

³⁰ Поповић, „Писмо 107 [Атанасију Јевтићу од 29. 2. 1968]“, 353.

³¹ Овде може бити речи о једном од двојице Грабеа који су били у контакту са Јустином или његовим духовним чедима. Један је Јуриј Павлович Грабе, Јустинов познаник из Сремских Карловаца, и каснији епископ флоридски Руске заграничне цркве, а други је Алексеј Григоријевич Грабе, архимандрит, клирик Руске заграничне цркве и управник Руске црквене мисије у Јерусалиму од 1968. године.

³² Поповић, „Писмо 114 [Атанасију Јевтићу од 20. 8. 1968]“, 239-241.

монаха старца Никанора (Савића) Хиландарца, да због рада на трећем тому своје *Догматике* напише књигу против лажног екуменизма.³³ Тада се можда први пут јавља идеја да би Јустин могао да изрекне неки јавни суд о екуменизму у форми књиге или дужег чланка. У наредним писмима Атанасију Јевтићу, Јустин се или захваљује за послати материјал о екуменизму, као нпр. књигу грчког лекара Александра Каломираса, *Against the False Union*,³⁴ извештај Јоаниса Зизиуласа, каснијег митрополита пергамског Цариградске патријаршије, о Четвртој конференцији ССЦ и Упсали,³⁵ посланицу архимандрита Епифанија Теодоропулоса Патријарху цариградском Атинагори (Спиру), чланак Теоклита Светогорца о екуменизму и чланак 'The new Papal credo and Orthodox-Catholic relations' архиепископа тиатирског и Велике Британије Васељенске патријаршије Атинагоре (Коконакиса),³⁶ књигу Ханса Кинга [Hans Küng] *Infallible? An inquiry*,³⁷ или коментарише одређене теме које искрсавају у екуменском дијалогу, као што су признање Православне цркве Светих тајни код римокатолика, англиканаца и протестаната,³⁸ посланицу митрополита Филарета (Вознесенског) Православне цркве у Америци (ОСА) архиепископу Грчке архиепископије у Америци, Јакову (Кукузису)³⁹ одлука Московске патријаршије о интеркомјунијону (*intercommunion*) са Римокатоличком црквом.⁴⁰ Слична је Јустинова преписка и са Амфилохијем Радовићем коме или захваљују на послатом материјалу, нпр. чланку грчког архимандрита Илије Мastroјанопулоса написаном као одговор на „дијалог љубави“ патријарха Атинагоре,⁴¹ или пак коментарише одређене екуменске догађаје, као чињеницу да је митрополит града Елефтеруполеоса Амвросије престао да помиње патријарха Атинагору⁴² или несторијанство „међуцрквеног екуменизма“ митрополита халкидонског Мелитона.⁴³ Нарочито је важно истаћи да Јустин у једном од писама Радовићу из 1970. године износи да Грчка православна црк-

³³ Поповић, „Писмо 114 [Атанасију Јевтићу од 20. 8. 1968]“, 239-240.

³⁴ Поповић, „Дописница 6 [Атанасију Јевтићу од 7. 9. 1968]“, 241.

³⁵ Поповић, „Писмо 115 [Атанасију Јевтићу од 24. 9. 1968]“, 244.

³⁶ Поповић, „Писмо 129 [Атанасију Јевтићу пред Божић 1969]“, 288-290.

³⁷ Поповић, „Писмо 142 [Атанасију Јевтићу пред Божић 1969]“, 269.

³⁸ Поповић, „Писмо 121 [Атанасију Јевтићу од 21. 3. 1969]“, 255.

³⁹ Поповић, „Писмо 123 [Атанасију Јевтићу од 27. 5. 1968]“, 258.

⁴⁰ Поповић, „Писмо 131 [Атанасију Јевтићу од 27. фебруара 1969]“, 273.

⁴¹ Поповић, „Писмо 70 [Амфилохију Радовићу од 8. 8. 1969]“, 173.

⁴² Поповић, „Писмо 75 [Амфилохију Радовићу од 16. 4. 1970]“, 185.

⁴³ Поповић, „Писмо 78 [Амфилохију Радовићу од 10. 6. 1970]“, 191.

ва, која је по њему „једина у слободи“, има највећу одговорност „да позове све помесне цркве на саборни и саборски отпор јудинским издајствима двојице безумних патријараха“, патријарха цариградског Атинагоре и патријарха московског Алексеја.⁴⁴ Могло би се рећи да је било неколико личних елемената који су утицали да Јустин одлучи да напише књигу или чланак о екуменизму. То је најпре поменута молба старца Никанора Хиландарца из 1967. године да напише такво дело, затим одбијање издавачке куће „Хердер“ да се његова критика Другог ватиканског концила уврсти у зборник о православној рецепцији овог сабора на немачком језику, стално извештавање његове духовне деце о екумениским догађајима и објављеној литератури у вези са екуменизмом, и њихово, посебно Радовићево, инсистирање да Јустин напише студију о екуменизму. Поред позива Јустину, млади грчки и српски теолози из Атине послали су и једно писмо на адресе еминентних православних теолога, Георгија Флоровског и Думитруа Станолоја, са молбом да се и они изјасне о екуменској политици Православне цркве и екуменизму самом.⁴⁵ Радовић, који је први потписани, је то „саборно“ писмо грчких и српских богослова послао и самом Јустину, замоливши га, сада не само у своје лично име, већ и у име потписника, да напише чланак или књигу о екуменизму.⁴⁶ Иако је Јустин у то време радио на трећем тому своје *Догматике*, он се прихватио тог посла и замолио и Радовића и Јевтића да му пошаљу приручник о екуменизму на било ком језику, са информацијама о стварностима, принципима, тенденцијама и намерама екуменизма.⁴⁷

Дуги низ година је књига *Православна Црква и екуменизам* узимана као једини и изразити Јустинов став према екуменизму. Као што сам Јустин каже у предговору овом делу, да бисмо разумели шта „је екуменизам у свом корену и пракорену, у својој суштини и прасуштини, у својим стварностима и тежњама, најбоље ће се видети, ако га огледамо у огледалу Једине Истини-

⁴⁴ Поповић, „Писмо 75 [Амфилохију Радовићу од 16. 4. 1970]“, 185.

⁴⁵ Копија писма на грчком језику (без датума) које између осталих потписују и Амфилохије Радовић и Артемије Радосављевић налази се у Архиви Георгија Флоровског у Принстону (кутија 20, фасцикла 9). Видети: Georges Florovsky Papers, C0586, Manuscripts Division, Department of Rare Books and Special Collections, Princeton University Library. Јустин помиње то писмо у својим писмима Атанасију Јевтићу од 29. 6. 1971. године (у: Преподобни Отац Јустин, *Писма I*, писмо 145, 292–293) и Амфилохију Радовићу од 29. 6. 1971. године (у: Преподобни Отац Јустин, *Писма II*, писмо 86, 209).

⁴⁶ Поповић, „Писмо 86 [Амфилохију Радовићу од 29. 6. 1971. године]“, 209.

⁴⁷ Поповић, „Писмо 145 [Атанасију Јевтићу од 29. 6. 1971. године]“, 292; Поповић, „Писмо 86 [Амфилохију Радовићу од 29. 6. 1971. године]“, 209.

те Цркве Христове“.⁴⁸ На основу тога књига је подељена на два дела: први део излаже православно учење о Цркви, а други се бави темом екуменизма. Међутим, сваки иоле бољи познавалац Јустиновог дела може се изненадити садржајем ове књиге. Оно што изненађује је да је она у великој мери заснована на претходним Јустиновим списима, писаним за друга издања и са другачијом сврхом, на шта већ указује Атанасије Јевтић. Иако је ова књига донекле и могла да служи као значајан увид у Јустинову еклесиологију, она је то престала издањем трећег тома његове *Православне филозофије Истине* тј. *Догматике*, посвећене искључиво учењу о Цркви.⁴⁹

Други део дела *Православна Црква и екуменизам*, посвећен теми екуменизма, заправо представља нека измењена поглавља Јустинове књиге *Светосавље као филозофија живота* из 1953. године. Материјал написан на саму тему екуменизма у Јустиновом позном периоду чини не више од двадесетак страница, у који улазе поглавље „Човек или Богочовек“, краћи део поглавља „Хуманистички екуменизам“, и закључак „Издазак из свих безизлаза“. Међутим, ни текст за претпоследње поглавље, „Човек или Богочовек“, није писан за ову књигу, већ је као чланак „О ‘непогрешивости’ европског човека“ написан неколико година раније и објављен на српском језику у *Американском Србобрану*, часопису српске дијаспоре у Питсбургу (САД), у мају 1969. године. Исте године овај чланак је објављен на грчком језику, заједно са неким ранијим чланцима у књизи *Човек и Богочовек. Студије о православној теологији* у Атини.

На питање зашто се Јустин одлучује да уместо новог, за ту сврху писаног материјала, посегне за списима писаним и до четири деценије раније може као одговор послужити оно што пише у писму Атанасију Јевтићу:

’Књижицу’ о Екуменизму заврших пре неки дан. Сада се прекуцава. Нисам могао да избегнем опширност. Имао сам у виду европско гордоумље. Зато сам силазио у његово демонско подземље, где су му главни црни извори. То сам урадио зато што Европу издавна осећам и знам као такву. У њој скоро потпуно одсуствује осећање греховности и еванђелске одговорности. А света је и свеистинита апостолско-светоотачка православна истина ’Самоосуда је почетак спасења’. Европи од свег срца молитвено желим да ту истину што пре осети и доживи, и тако васкрсне себе из свих својих гробова.⁵⁰

Критика екуменизма за Јустина није ништа више од критике хумани-

⁴⁸ Поповић, *Православна Црква и екуменизам*, 9.

⁴⁹ Јевтић, „Белешка уз *Записе* Оца Јустина“, 33, н. 30.

⁵⁰ Поповић, „Писмо 146 [Атанасију Јевтићу од 3. 3. 1972]“, 295.

зма, јер екуменизам је за њега последњи изданак и последња фаза европског хуманизма у којој се човечанство уједињује религијски, али на секуларним и хуманистичким основама.

Могло би се даље поставити питање сврхе издавања овог дела, као и питање саме његове структуре. У великој мери последња поглавља овог дела могу дати одговор на ово питање. Књига је, као што се може видети из њеног другог дела, односно из за ту прилику написаних редова, крајње критична према екуменизму, било да је он виђен као „дијалог љубави“ православних са римокатолицима, било као институционално учешће помесних Православних цркава у ССЦ.

Књига је преведена и објављена на грчком зато што су једине две здраве снаге по Јустину, које су се могле супротставити екуменском тренду – православна теолошка дијаспора и Грчка православна црква. Пошто су представници богословске дијаспоре попут Флоровског, Шмемана или Мајендорфа све чешће спречавани да учествују у екуменским скуповима, Јустин се на наговор својих духовних чеда у Атини, окреће Грчкој православној цркви. Грчка црква је била за Јустина једина која је слободна и способна да се супротстави „самоубилачки површној и издајнички неозбиљној“⁵¹ екуменској делатности патријарха Атинагоре⁵² (који иначе умире 7. јуна 1972. године, само неколико месеци по завршетку књиге).⁵³ Књигу *Православна Црква и екуменизам* објавио је на грчком језику (и на српском са кога је преведена) српски манастир Хиландар 1974. године у Солуну. Можда је смрт патријарха Атинагоре донекле и утицала да се рад на преводу књиге успори, јер његовом смрћу нестао је главни носилац те политике, али не и прекине, јер је и даље постојала опасност да ће Атинагорин наследник на царигардском трону, патријарх Димитрије Пападопулос, наставити стопама свог претходника.

Књига је упућена грчкој црквеној јавности. Иако у свом првом делу садржи изводе из трећег тома *Догматике*, књига није академска, или богословска у ужем смислу те речи. Може се видети по стилу и аргументацији да она није намењена ужем кругу професионалних теолога, јер не задовољава академске критеријуме. Она је, нарочито у другом, полемичном делу, на-

⁵¹ Поповић, Јустин, „Одговор на Анонимну дописницу“, у: Преподобни отац Јустин, *Сетве и жетве. Чланци и мањи списи*, Београд: Наследници Оца Јустина и Манастир Ђелије код Ваљева, 2007, 628-646: 633.

⁵² Поповић, „Писмо 75 [Амфилохију Радовићу од 16. 4. 1970]“, 185.

⁵³ Књига је завршена почетком марта 1972. године. Види: Поповић, „Писмо 146 [Атанасију Јевтићу од 3. 3. 1972]“, 295.

мењена широј црквеној јавности. То се може видети по фигурама и језику које Јустин користи, као нпр. прављење опозиције између Бога и ђавола (као „бога овога света“ сходно 2. Кор. 4, 4), који су главни гносеолошки чиниоци у философији по Богочовеку и њој супротстављеној философији по човеку.⁵⁴

Јустин уместо свог познатог филигранског богословског језика овде слика у грубим потезима, свдећи сопствени колоритни појмовник на црно-белу палету. Тако нпр. суптилност са којом у *Философским урвинама* или *Светосављу као философији живота* прилази модерној космологији и научним резултатима Макса Планка, Алберта Ајнштајна, Едвина Хабла и Вернера Хајзенберга, синтетишући науку са религијом,⁵⁵ у делу *Православна Црква и екуменизам* прераста у радикализам којим он нпр. супротставља вечног Бога и бесмртну душу Ајнштајновој теорији релативитета, сада представљеној као завршна и збирна резултанта европског хуманизма.⁵⁶ Управо Јустинови ставови изнети на овако радикалан начин и одвлаче пажњу читаоцима и тумачима овог дела, што их онемогућава да крену даље и запитају се о историјској позадини и пишчевим мотивима као контексту у којем је књига настала. Директна последица таквог читања без интереса за контекст је да читаоци тумачећи је или партизански устају у одбрану у књизи изнетих ставова поистовећујући се са њима, или се пак идеолошки дистанцирају од њих, устајући у одбрану хуманизма и просветитељства као модерних тековина Европе.⁵⁷

Самим декларативним опредељењем читаоца за Богочовека и против њему супротстављене хуманистичке Европе, или обрнуто, за хуманистичку Европу и против Православне цркве, остварен је циљ писања овог дела, а то је да се идентитетске заједнице учврсте у својим вредностима. Претпоставка Јустина и његових ученика да ће грчка црквена јавност устати против овакве врсте екуменизма који, сматрају они, инструментализује Православну цркву зарад хуманистичких и секуларних циљева њених поглавара, показала се тачном.

Без обзира што сам садржај књиге у већини случајева представља претходно објављене или необјављене списе писане са другом сврхом, он ипак успешно преноси Јустинову критику екуменизма као изданка европског хуманизма. Међутим, сама чињеница да Јустин скоро ништа ново није написао за ово издање, и да је то више био приређивачки и преводилачки рад

⁵⁴ Поповић, *Православна Црква и екуменизам*, 116.

⁵⁵ Лубардић, *Јустин Ђелијски и Енглеска*, 73.

⁵⁶ Поповић, *Православна Црква и екуменизам*, 85.

⁵⁷ Пример скорје критике овог Јустиновог дела са хуманистичких и просветитељских позиција је у: Čolović, „Justinovac na I“.

његових ученика, Амфилохија Радовића и Атанасија Јевтића, говори да су преводиоци били заинтересованији да се богословски ауторитет Јустина Поповића, као и поштовање које је он уживао у грчким црквеним и теолошким круговима, искористи за преиспитивање политике према екуменизму православне цркве. Обојица су годинама показивали велико интересовање за питање екуменизма. Низ њихових овде цитираних писама Јустину, али и другим православним теолозима, попут Георгија Флоровског и Думитру Станилоја говоре томе у прилог.⁵⁸ Јустин је раду на овом делу посветио нешто мање од три месеца и то од краја новембра 1971.⁵⁹ до краја фебруара 1972. године,⁶⁰ журећи да се врати свом раду на *Догматици*. У том тромесечном периоду је саставио текст од 113 куцаних страница,⁶¹ чија су два примерка послата 13. марта 1972. године јеромонаху Атанасију Јевтићу у Париз, и јеромонаху Амфилохију Радовићу у Атину.

Радовић је до пролећа 1973. године био у Атини, где је радио на свом докторату, да би после тога прешао на Свету Гору, где је остао наредних годину дана. Журило се да се књига што пре објави на грчком, да би се, према заједничком мишљењу, донекле супротставила „пожару антиправославног екуменизма“ који је захватио грчку цркву.⁶²

Постоје најмање два разлога зашто је ову књигу 1974. године издао српски светогорски манастир Хиландар. Први је свакако боравак Амфилохија на Светој Гори, те могућност да са манастиром Хиландар конкретно договори штампање књиге на грчком и српском језику, а други је ранији позив старца Никанора Хиландарца Јустину да напише књигу против екуменизма са жељом да се она објави управо у манастиру Хиландар.⁶³ У крајњој линији, и саме речи Атанасија Јевтића да је дело склопљено на брзину од још

⁵⁸ Писмо Атанасија Јевтића Георгију Флоровском писано на Педесетницу 1971. године (кутија 12, фасцикла 13), као и писмо Амфилохија Радовића и Артемија Радосављевића Флоровском (без датума, кутија 20, фасцикла 9). Атанасије Јевтић помиње у истом писму да се он већ обраћао Думитру Станилоју по питању екуменизма. Писма се налазе у Архиви Георгија Флоровског (Georges Florovsky Papers), C0586, Manuscripts Division, Department of Rare Books and Special Collections, Princeton University Library.

⁵⁹ Види: Поповић, „Писмо 88 [Амфилохију Радовићу од 13. 11. 1971]“, 212. У овом писму Јустин обавештава Амфилохија да о екуменизму још није почео писати, јер ужурбано ради на *Житијима Светих*, и да планира да се након тога прихвати писања о екуменизму.

⁶⁰ Види: Поповић, „Писмо 146 [Атанасију Јевтићу од 3. марта 1972]“, 295. Овде Јустин извештава Атанасија да је „књижницу“ о екуменизму завршио пре неки дан.

⁶¹ Поповић, „Писмо 92 [Амфилохију Радовићу од 13. 11. 1972]“, 220.

⁶² Поповић, „Писмо 98 [Амфилохију Радовићу од 30. 10. 1973]“, 235.

⁶³ Поповић, „Писмо 114 [Атанасију Јевтићу од 20. августа 1968]“, 239-240.

недовршених рукописа,⁶⁴ указују да је књига била више пројекат Јустинових ученика, него самог Јустина. Томе иде у прилог и Јустинова молба Атанасију Јевтићу да он и његова атинска браћа рукопис књиге критички читају и цене, те да додају и одузимају шта мисле да треба, уз констатацију да ће им због опширности рукописа превођење са српског на грчки одузети доста времена.⁶⁵ На крају Јустин додаје да ће, и ако не буде дошло до превођења књиге на грчки, то бити мање бриге и муке за његова духовна чеда, што показује да се он на само писање ове књиге одлучио више по молби својих ученика, него што је то био његов наум. Сама структура књиге и избор текстова су били Јустинови, о чему сведочи његов познати метод просуђивања свих делатности хришћана на основу мера утврђених у вековном искуству Цркве.

Од марта 1972. године Радовић ће паралелно радити на превођењу књиге *Православна Црква и екуменизам* и на изради своје дисертације о Светом Григорију Палами. Средином септембра исте године ће посетити Солун ради учешћа на међуправославном богословском симпозиону које је био посвећен теми предања. Радовић ће написати детаљни извештај са ове конференције, који не само да представља један од његових најранијих радова, већ истовремено показује његово становиште према екуменизму.

„Међуправославни богословски симпозијум, Солун, од 12-16. септембра 1972. Његов ток уз кратка размишљања“

Овај рад, као што је речено, представља детаљан Радовићев извештај са међународне православне богословске конференције одржане у Солуну од 12-16. септембра 1972. године, на тему „Предање Православне Цркве и захтеви савременог света“. Из самог Радовићевог извештаја се може видети да је конференција била подељена у неколико тематских сесија, почев од сесије посвећене питањима предања, филетизма и организације Великог сабора православне цркве, преко сесија на теме прилагођавања Цркве свету, васељенскости и помесности Цркве, закључно са сесијама посвећеним темама Православне Цркве и екуменизма и богослужења и савременог света. Међутим, иако се тема екуменизма појављује тек последњих дана симпозиона, она се провлачи и кроз остале теме и Радовић јој од почетка посвећује пажњу.

⁶⁴ Јевтић, „Православље и екуменизам“, 204, н. 12; Јевтић, „Белешка уз *Затисе* Оца Јустина“, 33, н. 30.

⁶⁵ Поповић, „Писмо 146 [Атанасију Јевтићу од 3. марта 1972]“, 295.

Слично свом учитељу Јустину, Радовић према екуменизму заузима прво позитиван став, али он појам екуменизма своди на свеправославни екуменизам, који се по њему, као потреба рађа из самог срца Цркве и разоткрива њено органско и унутрашње јединство.⁶⁶ Радовић верно преноси садржаје појединачних излагања, као и дискусију излагача са десет православних богословских факултета, укључујући и познате богослове попут Александра Шмемана и Думитруа Станилоја. Истовремено Радовић даје своје коментаре по одређеним темама које откривају његово становиште. Једна од првих тема где се види Јустинов утицај на Радовића, тиче се организације великог Сабора православне цркве, за који се залагала Цариградска патријаршија. Уз осврт на рад митрополита Хризостома мирског из Цариградске патријаршије, Радовић понавља три питања на које је указивао и његов духовни отац: могућност сазивања великог сабора са обзиром на прилике у којима се православна црква налази, однос између каталога тема и предања Цркве и питање „Духоцентричне“ еклисиологије.⁶⁷ Наиме, Радовић дели Јустинов став да због прилика у којима се православна црква налази, нарочито у комунистичким земљама где је деловање ограничено и строго контролисано од власти, нису се стекли услови за сазивање сабора. Такође, списак тема који се помиње, по Радовићу који ту следи Јустина, осликава више неуспелу копију Другог ватиканског концила и екумениских скупова, него што извире из предања Цркве и предањског начина мишљења. На крају, Радовић доводи у питање „Духоцентричну“ еклисиологију заступану од представника Цариградске патријаршије, којој Православље треба са се нуждава. Остаје недоречено зашто је духоцентрична еклисиологија на Радовићевој мети, али могу се претпоставити два контекста који он критикује. Први је да је духоцентрична еклисиологија одвојена од христоцентричне еклисиологије. За Јустина, а претпостављамо и за Радовића, Црква је тело Христово, и она нема сопствену ипосатас већ је Христова ипосатас истовремено и ипостас Цркве, тако да у основи сваке еклисиологије стоји Христос. Такође, Дух Свети је Дух Христов и ништа се не дешава у Цркви Дугом Светим, а да у то нису укључени и Отац и Син. За Радовића, који је тих година радио на докторској тези *Тајна Свете Тројице по Светом Григорију Палами*,⁶⁸ јасно је да у паламитском богословљу о енергијама нема засебних личних енергија, већ све, што је и Јустин често наглашавао, полази од Оца, кроз Сина и с(а)вршава се Духу Светом.

⁶⁶ Радовић, „Међуправославни богословски симпозијум“, 340.

⁶⁷ Радовић, „Међуправославни богословски симпозијум“, 346-347.

⁶⁸ Ράντοβιτς, *Το Μυστήριον της Αγίας Τριάδος*.

Друга димензије Радовићеве критике може се тицати теолошког тренда код неких грчких богослова, попут Никоса Нисиотиса, да пнеуматологију или пнеуматолошку еклисиологију сматрају јединственим и особеним изразом православне цркве, супротстављајући је западној еклисиологији, која је наводно христоцентрична, чак и христомонистичка.⁶⁹

У делу извештаја који се бави темом екуменизма, Радовић тврди, на основу наслова изнетих саопштења, да је проблем односа екуменског покрета и православне цркве постављен на црквено-политичком, али не и на богословско-еклисиолошком плану. Радовић сматра да су три од четири излагања била са закључком да је екуменски покрет „потреба времена“, и да је Римокатоличка црква „спремна“ на дијалог са православнима. Ти ставови, према Радовићу, не излазе из оквира екуменске политике преминулог Патријаха цариградског Атинагоре. На овом месту Радовић заузима становиште да излагачи, а посебно Андреас Теодору, професор Теолошког факултета Универзитета у Атини, свој став о екуменском покрету не црпи из дубина предања Цркве, већ из „апокалиптичких порука које Дух Свети шаље нашем времену“.⁷⁰ Радовић на крају даје свој закључак о односу православне цркве и екуменизма, често подупирући своју позицију, виђењима значајнајних учесника скупа, попут Шмемана и Станилоја. Могу се истаћи две ствари у Радовићевој критици овог односа. Прва ствар се по Радовићу тиче пребрзог и недовољно проученог и уравнотеженог става православне цркве да уђе у Светски (екуменски) савет цркава. Иако је улазак православне цркве у екуменски дијалог у оквиру ССЦ, у најбољем случају, био вођен намером да се посведочи еванђељска вера и истина вековима чуване у православној цркви, и тиме исцеле ране западних хришћана, исход је да је она сама попримила секуларни менталитет који влада протестантским заједницама, који се највише огледа у релативизму. Друга ствар којом се Радовић бави, инспирисана је констатацијом Шмемана о радикалној промени екуменизма, тј. о његовом „трагичном стању“.⁷¹ У расправи, како Радовић преноси, су се могле јасно видети две тенденције тог „новог“ екуменизма у односу на стари, против кога устају и Јустин и Радовић. Стари екуменизам је карактерисала чињеница да је он био форум за дијалог хришћанских заједница, првенствено протестантских. Иако је циљ био међусобно приближавање видело се да и међу протестантским заједницама има непревазиђених проблема, а камо-

⁶⁹ Zizioulas, 'Foreword', viii.

⁷⁰ Радовић, „Међуправославни богословски симпозијум“, 357.

⁷¹ Радовић, „Међуправославни богословски симпозијум“, 358.

ли у односу православне цркве и протестантских заједница. Пракса коју је установио Георгије Флоровски, бар на Другој и Трећој конференцији ССЦ, одржаним у Еванстону 1954. године и Њу Делхију 1961. године, огледала се у томе да су православни делегати ишли са засебним изјавама, у којима се наглашавао особен став православне цркве по одређеним питањима. Таква пракса је прихваћена од осталих, и није доводила у питање даље учешће православних у телима ССЦ. Од краја 1950-их и избора Архиепископа америчког Јакова Кукузиса за једног од шест са-председника ССЦ, инсистирало је да се иде са заједничким изјавама, без истицања особености православних. На Четвртој конференцији Комисије за веру и поредак одржаној у Монреалу 1963. године, Архиепископ Јаков је подржао доношење документа којим се ССЦ признају атрибути саборности и апостолности, чиме ова организација добија црквени карактер.⁷² Због тога Радовић инсистира на опасностима које се за православље рађају из „органског“ учешћа у ССЦ,⁷³ јер се тиме признаје да је православна црква само један од органа, или делова ССЦ као једне мега-цркве. Да је Архиепископ Јаков сматрао ССЦ једином институционалном платформом за хришћанско уједињење говори његова изјава са Конференцији Централног комитета Светског савета цркава на Родосу из августа 1959. године да дијалог православних и римокатолика може једино да се деси под покровитељством ССЦ, или га неће бити.⁷⁴

Друга опасност које су се дотакли у дискусији, а коју Радовић добро преноси, је питање начина „учешћа у болу света“ екуменског покрета. Наиме синтагма „учешће у болу света“ се односи на активни екуменску ангажман у решавању светских проблема попут глади, жеђи, слободе и правде. Како Радовић преноси, Шмеман је заступао позицију да заједничко усредсређивање цркава на ове проблеме и јесте вид секуларизма, јер представља затварање за онострано и одрицање трансцендентног.⁷⁵

Георгије Флоровски је такође указивао на напуштање богословских тема од стране руководства ССЦ и уместо тога његово окретање социјалним темама, као што су проблеми глади у свету, мира, атомског наоружања, итд. Тај тренд је, по њему, довео до изразитог јачања Комисије за живот и рад која се бавила практичним питањима хришћанског милосрђа, упошљавањем великог броја особља и планирањем далеко већег буџета, на рачун Комисије

⁷² Baker & Danckaert, „Georges Florovsky”, 214.

⁷³ Радовић, „Међуправославни богословски симпозијум“, 360.

⁷⁴ Baker & Danckaert, „Georges Florovsky”, 215.

⁷⁵ Радовић, „Међуправославни богословски симпозијум“, 359.

за веру и поредак, која се искључиво бавила теолошким питањима. Последица тога је, према Флоровском, опадање богословске свести код свих делегата, укључујући и православне, а крајњи исход је био сличност ССЦ секуларним међународним организацијама попут Уједињених нација, и одумирање његове функције да буде форум за богословски дијалог.⁷⁶

Као одговор на ове опасности Радовић предлаже дубље повезивање савремених проблема православне цркве, попут проблема екуменизма са самим предањем, али не тако као што је било до тада да проблеми света буду реалнији од присуства Цркве. За Радовића, богословље разоткривања и позитивног сведочења вековног опита Цркве може да одговори на савремена питања једино ако не остане у „сенци света“.⁷⁷ Тако, према Радовићу, са једне стране стоји православна црква и њена историјска реалност као једино мерило и извор свога постојања и мишљења, а са друге стране теологија која савремена питања, попут питања екуменизма, решава без упућености на ово столетно искуство и по секуларним и хуманистичким мерилима.

Радовићев извештај, и у њему изнето становиште о екуменизму, у многе прати не само принцип и методологију Јустиновог дела *Православна Црква и екуменизам*, већ и Јустинове позитивне рефлексије о екуменизму изнете како у писму Радовићу 1964. године, тако и у синопсису за књигу *Православна Црква и екуменизам* из 1971. године, који је објављен под насловом *Белешке о екуменизму* 2010. године. Прво, Радовић не сматра да је сваки екуменизма лош, и да екуменизам који су заступали значајни богослови из дијаспоре, укључени у екуменске иницијативе током 1950-их и раних 1960-их, попут Георгија Флоровског, и донекле Думитру Станилоја представља аутентично сведочење богословља сачуваног у искуству православне цркве. Зато Радовић, као и његов духовни отац Јустин, и говори о православном екуменизму, не као неком конфесионалном идеолошком моделу на који остале хришћанске заједнице треба да се угледају, већ као о вековном предању вере и истине која има највећи саборнизијући и уједињавајући карактер. Друго, Радовић као и Јустин на екуменизам гледа као на еклисиолошки проблем, те предлаже да се он решава не неком Цркви страном методологијом већ на основу самог искуста и теологије Цркве. Јустин предлаже у предговору свог дела *Православна Црква и екуменизам* управо да се питање екуменизма огледа у огледалу Једине Истините Цркве Христове. Треће и последње, Радовић као и Јустин, повлачи јасну линију раздвајања између православне цркве и њеног предања са једне, и

⁷⁶ Nicoloff & Yuszczuk, "Interview with Georges Florovsky", 10.

⁷⁷ Радовић, „Међуправославни богословски симпозијум“, 366.

савременог света који карактерише секуларизам и хуманизам са друге стране. Међутим, за разлику од Јустина, који корене савременог хуманизма, па тим и хуманистичко-секуларног екуменизма, налази у папизму и учењу о папској непогрешивости, Радовић ову појаву налази у Византији 14. века. Тако према Радовићу, спорови у 14. веку у Византији између са једне стране прозападно и старојелински настројеног визанијског хуманизма и са друге стране у предању дубоко укоренењеног паламитског исихазма, показују да духовна и богословска струјања могу истовремено да буду и опасност и искушење, али и сведочанство непобедивости Цркве и њене Истине.⁷⁸ Зато богословље, по Радовићу, и треба да се темељи и сведочи искуство Цркве, а не да сведочи Цркви стране концепте и решења и да их пројектује на Цркву.

Закључак

На основу горе изнетог материјала могу се извући неколико важних закључака, како о Радовићевом раним екуменским ставовима, тако и о природи његовог богословског метода и духовног опита. Почећемо од последњег, духовног опита и узрастања младог монаха. Три гореневедана извора, тј. рана Радовићева преписка са Јустином (1965-1969), његова улога у издавању и уређивању Јустиновог дела *Православна Цркве и екуменизам* (1970-1971), и извештај са свеправославне конференције у Солуну (1972) представљају и три стадијума у Радовићевом духовном узрастању. Рана преписка Јустина и Радовића указује на њихов однос као однос духовног оца и сина, у коме Јустин креирајући Радовићев духовни светозор, пружа Радовићу методологији и перспективу из које треба да прилази и процењује одређене проблеме, укључујући ту и проблем односа православне цркве и екуменизма. Та перспектива посматрања је увек кроз призму есхатолошке заједнице свих светих са Христом, као циља свега створеног, која после постаје мерило за све остале заједнице. Радовићево уређивање Јустинове књиге о екуменизму, представља следећи степен у духовном узрастању и указује на Радовићево усвајање предања свог духовног оца, које заједно са својим духовним братом Атанасијем Јевтићем, он даље преноси да би указао на духовне опасности које екуменизам носи. На крају, Радовићев извештај са солунске конференције осликава како теолошку зрелост, тако у узрастању младог јеромонаха на нови ступањ духовног развоја. Радовић користи Јустинову методологију огледања екуме-

⁷⁸ Радовић, „Међуправославни богословски симпозијум“, 366.

низма у огледалу црквеног предања, али не прати у свему Јустинову аргументацију, показујући сопствену богословску инвентивност.

У погледу богословског метода Радовић, слично Јустину, питању екуменизма, али и питању савременог света не прилази са црквено-политичког аспекта, узимајући тренутачно стање неког проблема као једину реалност, већ са богословско-еклисијалног аспекта, тражећи у вековном искуству Цркве неки сличан проблем, као и начине и методе којим се тај проблем решавао. У разматрању неких питања, као нпр. питања хуманизма, одлази и даље од свог учитеља. Док Јустин, корен сваког хуманизма налази у папизму, тј. пребацивању божанских атрибута безгрешности са Бога на човека, што за последицу има затварања човека за трансцендентно, Радовић корене хуманизма налази у позно-византијској обнови старојеленизма, коју карактерише наглашени рационализам у промишљању духовних појава, стран искуству и предању Цркве.

На крају, у погледу екуменског становишта, Радовић као и Јустин, разликују два вида екуменизма, један позитивни који излази из црквеног предања и има највиши степен саборности, и други негативни, који представља претњу црквеној саборности. Први, позитивни екуменизам обојица називају још и православним екуменизмом, и он се огледа у сведочењу вековног искуства православне Цркве. Православна дијаспора и њени представници, попут Флоровског, Шмамана и Мајендорфа су и за Јустина и за Радовића верни представници православног екуменизма у међухришћанском дијалогу. Што се тиче негативног екуменизма он се свакако и за Јустина и за Радовића односи на тзв. „дијалог љубави“ православних и римокатолика и на учешће православних у ССЦ као некој новој мега-цркви, међутим и овде су њихови фокуси донекле различити. За Јустина фокус је на папско-протестанском моделу екуменизма, у коме центар црквене саборности није више Христос, као темељ Цркве, већ или папа као „непогрешиви“ човек, или пак протестански богословски минимализам, као заједнички садржалац свих хришћанских заједница. Код Радовића, фокус није толико на неправославном екуменизму, већ на православној екуменској политици Патријарха цариградског Атинагоре и његових следбеника који заједништво са неправославним не граде на основу предања православне цркве, већ на основу потребе и „духа времена“ и ради „учешћа у болу света“, представљајући их као нови призив Светог Дуга и темељ за нову духоцентричну еклисиологију.

Библиографија

- Andrew, Christopher and Vasili Mitrokhin, *The Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB*, New York: Basic Books, 1999
- Baker, Matthew and Seraphim Danckaert, "Georges Florovsky", in: Pantelis Kalaitzidis, Thomas FitzGerald, Cyril Hovorun, Aikaterini Pekridou, Nikolaos Asproulis, Guy Liagre and Dietrich Werner (eds.), *Orthodox Handbook on Ecumenism: Resources for Theological Education*, Oxford: Oxford University Press, 2014, 211-215.
- Buchenau, Klaus, "From Hot War to Cold Integration? Serbian Orthodox Voices on Globalization and the European Union", in: Victor Roudometof, Alexander Agadjanian and Jerry Pankhurst (eds.), *Eastern Orthodoxy in a Global Age Tradition Faces the Twenty-first Century*, Walnut Creek, CA: AltaMira Press, 58-83.
- Zizioulas, John, "Foreword", in: Nikolaos Asproulis and John Chryssavgis (eds.), *Theology as Doxology and Dialogue: The Essential Writings of Nikos Nissiotis*, Lenham, MD: Lexington Books/Fortress Academic 2019, vii-viii.
- Јевтић, Атанасије (прир.), *На богочовечанском путу*, Београд, Манастир Ђелије код Ваљева, 1980 (²2014).
- Јевтић, Атанасије (прир.), *Човек Богочовека Христа – Саборник – ἀφιέρωμα – festschrift – homage*, Београд: Благовести, 2004.
- Јевтић, Атанасије „О екуменизму“, у: Александар Ђаковац (прир.), *Православље и екуменизам: зборник текстова*, Београд: Хришћански културни центар, 2005, 195-205.
- Јевтић, Атанасије, „Белешка уз Записе Оца Јустина“, у: Свети Ава Јустин, *Записи о екуменизму*, Манастир Тврдош, 2010, 31-35.
- Јевтић, Атанасије, „Кад загрми Ђиров Ристо: Како је Атанасије Јевтић говорио о митрополиту Амфилохију“, Спутник Србија 1.11.2020: <https://rs.sputniknews.com/20201101/kad-zagrm-i-cirov-risto-kako-je-atanasije-jevtic-govorio-o-mitropolitu-amfilohiju-1123711946.html> (приступљено 13.9.2021).
- Лубардић, Богдан, *Јустин Ђелијски и Енглеска*, Београд: Православни богословски факултет, 2019.
- Петровић, Миодраг М., „На кога од српских теолога је мислио старац Пајсије кад је рекао „тај је куса змија“, *Стање стари*: <https://stanjestvari.com/2019/07/15/miodrag-petrovic-na-ko-je-mislio-staras-pajsije/> (приступљено 12.9.2021).
- Поповић, Јустин, *Догматика Православне Цркве*, том III, Београд: Манастир Ђелије код Ваљева, 1978.
- Поповић, Јустин, *Православна Црква и екуменизам*, Света Гора Атонска: Манастир Хиландар, ²1995.
- Поповић, Јустин, „Одговор на Анонимну дописницу“, у: Преподобни отац Јустин, *Сетве и жетве: Чланци и мањи списи*, Београд: Наследници Оца Јустина и Манастир Ђелије код Ваљева, 2007, 628-646.
- Поповић, преподобни Отац Јустин, *Писма I (Сабрана дела Светог Јусина Новог у 30 књига, књига 23/1)*, Београд: Манастир Ђелије код Ваљева, 2020.
- Поповић, преподобни Отац Јустин, *Писма II (Сабрана дела Светог Јусина Новог у 30 књига, књига 23/2)*, Београд: Манастир Ђелије код Ваљева, 2020.
- Ράντοβιτς, Αμφιλοχίου, *Τὸ Μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος κατὰ τὸν Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν*, Θεσ/νίκη: Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1973.

- Радовић, Амфилохије, „Међуправославни богословски симпозијум, Солун, од 12-16. септембра 1972. Његов ток уз кратка размишљања“, у: Александар Ђаковац (ур.), *Православље и екуменизам: зборник текстова*, Београд: Хришћански културни центар, 2005, 339-368.
- Unitatis Redintegratio* (https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decree_19641121_unitatis-redintegratio_en.html).
- Florovsky, Georges, *Papers*, C0586, Manuscripts Division, Department of Rare Books and Special Collections, Princeton University Library.
- Цветковић, Владимир, *Јустин Поповић: синтеза традиције и иновације*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, 2021.
- Čolović, Ivan, „Justinovac на I“, *Peščanik* 5. 4. 2021: <https://pescanik.net/justinovac-na-i/> (приступљено 7. 4. 2021.)